

Svéráz karpatských krajin

Antonín Buček

Karpatské krajiny jsou mladé, neboť mladý je jejich reliéf. Spolu s Alpami patří Karpaty k nejmladším částem evropské pevniny. Před sto padesáti milióny let začalo alpínské vrásnění a teprve na konci třetihor ustoupilo moře z okolních nížin a pánví, obklopujících vyzdvižená karpatská horská pásma. Nastoupily doby ledové a po jejich skončení se z jihoevropských refugií do stále ještě mladých a nezarovnaných karpatských pohoří s výraznými vrcholy a strmými svahy postupně stěhovaly rostliny a živočichové a vzniklo nedozírné moře karpatských lesů. Lesní společenstva se odlišují podle vegetačních stupňů, odrážejících rozdíly výškového a expozičního klimatu. V nejteplejších a nejsušších polohách vznikly doubravy s lesostepními polankami, kam ještě pronikly některé druhy okolních černomořských a uherských stepí. V pěti dalších vegetačních stupních se významně uplatňuje buk. Udává ráz lesních společenstev bukodubového, dubobukového, bukového, jedlobukového a smrkjedlobukového stupně, postupně se střídajících tak, jak se vzrůstem nadmořské výšky klesá teplota a zvyšuje se množství srážek. Z rozlehlých karpatských bučin vystupují v nejvyšších polohách některých pohoří černé smrčiny smrkového vegetačního stupně, tvořící stromovou hranici. Ve velehornatinách na ně navazuje klečový stupeň s nízkou kosodřevinou, přecházející v nejvyšších polohách do bezlesého alpínského, případně až subniválního stupně.

Pro člověka a jeho hospodářskou činnost od pradávna poskytovaly nejpříznivější podmínky především karpatské kotliny. Dodnes jsou v kotlinách soustředěna velká města a sídelní aglomerace a plochý reliéf kotlin je intenzivně zemědělsky využíván. Karpatské horské krajiny výrazně ovlivnila valašská kolonizace. Valašští pastevci postupovali se svými stády karpatským obloukem od východu k západu, odlesňovali oblé hřbety a mírnější svahy hor, v mnohých pohořích přitom trvale snížili lesní hranici. V moři karpatských lesů tak vznikly často rozlehlé, souvislé komplexy travinnobylinných společenstev, po staletí udržovaných pastvou a kosením, které zabraňovaly návratu lesa. Louky a pastviny, na hřbetech východokarpatských pohoří nazývané poloniny, patří dnes neodmyslitelně k základům krajinného rázu karpatských krajin.

Kouzlo stepí

Nejnižší polohy okrajových jiho- a východokarpatských pohoří, náležející do dubového vegetačního stupně byly součástí pravěké ekumeny, oblasti souvisle osídlené neolitickými zemědělci již před více než 7 000 let. Tam, kde karpatské pahorkatiny a vrchoviny začínají stoupat z okolních teplých a suchých nížin a pánví, vznikla tisíciletou pastvou na jižních osluněných svazích stepní a lesostepní společenstva. Jejich zbytky patří dnes ke klenotům sítí chráněných území, neboť se vyznačují neobyčejně velkým bohatstvím teplomilných a letní sucho snášejících rostlinných a živočišných druhů. Typický zbytek stepi se zachoval na východním okraji Karpat, v rumunské rezervaci Valea lui Davidii, kde botanici na necelých padesáti hektarech napočítali více než 500 druhů vyšších rostlin. V květnu jsem si zde připadal jako v biblické rajske zahradě, kvetl totiž kavyl Ivanův (*Stipa joannis*), jehož dlouhé osiny s péřnatými chlupy se stříbřitě vlnily ve větru a mezi nimi ještě dokvětál katrán tatarský (*Crambe tataria*) s bílými květy na více než metr vysokých rozložitých rostlinách, zdálky připomínajících pasoucí se ovce. Step kvete od časného jara až do počátku léta květy všech barev spektra, v letním suchu rostliny vadnou a step žlutne. Na počátku podzimu se katrán tatarský stává „stepním běžcem“. Kulovitá nadzemní část rostliny se oddělí od kořenů

a větrem hnána stepí roztrušuje cestou semena. Z východoevropských stepí doputoval katrán tatarský a s ním další stepní druhy rostlin a živočichů až do Středomoravských Karpat na západním okraji karpatského oblouku. I postagrární stepní lada národní přírodní rezervace Pouzdřanská step na jižní Moravě v květnu ozdobí bílé obláčky katránů, připomínající zdálky ovčí stádo.

Holé bučiny

Erbovním stromem karpatských lesů je buk lesní (*Fagus sylvatica*). Na samotném začátku Karpat, na jejich jihozápadním okraji leží pohoří Devínská Kobyla u Bratislavy, jedna z nejvýznamnějších evropských biogeografických křižovatek, kde se stýkají vlivy bioty panonské a karpatské a kde se Karpaty nejvíce přibližují k Alpám. Na Devínské Kobyle můžeme obdivovat prastaré buky s krátkými kuželovitými kmeny, rostoucí na okraji lesů, lemujících zdejší slavné lesostepní stráně. Buk je ve zdejších bukových doubravách na samé hranici možností růstu. Optimum buku leží mnohem výše, v bukovém vegetačním stupni, v nadmořských výškách kolem 400-800 m. Na strmých svazích, vzniklých na horninách karpatského flyše a dalších středně bohatých substrátech vzniká unikátní lesní společenstvo, kde ve stromovém patře naprosto dominuje buk. Zcela ojediněle do tohoto království buku pronikají jiné dřeviny, nejčastěji jedle bělokora (*Abies alba*) a javor klen (*Acer pseudoplatanus*). Někdy se jedná o opravdové bukové monocenózy, unikátní lesní společenstva, tvořená pouze jediným druhem. Profesor Alois Zlatník, velký znalec karpatských lesů je nazval *Fageta paupera*, chudé bučiny, bývají nazývány také holé či nahé bučiny. Chudé jsou tyto bučiny pouze počtem rostlinných druhů, vždyť vrstvou bukového opadu na půdním povrchu pronikne jen málo trav či bylin a nikdy nepokrývají více než 15 % půdy. Pouze časně zjara, dokud se buky neolístí, využívají pronikajícího světla ke květu některé byliny jarního aspektu, například typický karpatský druh kyčelnice devítilistá (*Dentaria enneaphylos*). V létě je půdní povrch kryt pouze bukovým listím, ze kterého vyrůstají mladé semenáčky buku.

Holé bučiny připomínají gotické katedrály. Dlouhé, rovné, válcovité, stříbřitě šedé kmeny buků se jako sloupy tyčí vzhůru, dosahují výšky až 48 metrů, jejich rozložitě koruny se dotýkají a vytvářejí klenbu, kterou takřka neproniknou sluneční paprsky. Pralesovité holé bučiny jsou překvapivě stabilní. Opakovaná měření na výzkumné ploše, kterou založil ve 30. letech 20. století prof. A. Zlatník ve východokarpatském pohoří Javorník na území tehdejší Podkarpatské Rusi ukázala, že za 70 let se základní ekologické charakteristiky pralesovité holé bučiny nezměnily. Život pralesa se pohyboval v odvěkých rámcích, mladé buky vyrůstaly do výšky, tloustly, staré se vyvracely či lámaly, odumíraly a jejich kmeny se rozkládaly. Dendromasa, celková hmota dřeva se přitom takřka nezměnila. V roce 1934 zde bylo zjištěno 668 m³ dřevní hmoty na hektar, v roce 1997 při opakovaném měření 654 m³. Tak nepatrný rozdíl svědčí o nevšedním typu ekologické stability, o stálosti neboli konstanci, charakteristické tím, že podstatné parametry ekosystému zůstávají dlouhodobě stejné.

Varovný osud pralesa v pohoří Javorník

Podle nejnovějších údajů se v Karpatech dosud zachovaly zbytky přírodních pralesovitých bučin na ploše asi 20 000 hektarů. Karpatské bučiny mají z hlediska evropské přírody nesmírný význam. Jejich existence je jedním z důvodů, proč celosvětová ochranná organizace WWF zařadila koncem 20. století karpatský oblouk v programu Global 200 do souboru dvou set nejdůležitějších přírodních území naší planety. Snad tato celosvětová iniciativa, ke které se přihlásily také vlády všech sedmi karpatských zemí (Rumunsko, Slovensko, Ukrajina, Polsko, Maďarsko, České republiky a Rakousko) pomůže k tomu,

aby karpatské přírodní bučiny mohly sloužit jako příklad ekologicky stabilních lesních geobiocenóz.

Šestihektarový bukový prales na výzkumném polygonu č.7 v zakarpatském pohoří Javorník už mezi nimi nebude. Byl sice součástí přísné rezervace, kterou na podnět prof. A. Zlatníka vyhlásilo 1. ledna 1936 Ministerstvo školství a národní osvěty tehdejší Československé republiky, ale v roce 1998, rok potom, co výzkumný tým Ústavu lesnické botaniky, dendrologie a typologie MZLU v Brně dokončil opakovaná šetření byly dvě třetiny plochy výzkumného polygonu bezohledně vytěženy. Těžbou byla zničena právě ta část, kde rostly buky rekordních výšek. Vznikla rozsáhlá holoseč a budoucí generace vědců už tedy nebudou moci studovat procesy, kterými unikátní ekosystém holé bučiny udržuje ekologickou stabilitu. Budou sledovat počátky a průběh dlouhodobého procesu pomalé regenerace, neboť do výchozího stabilního stavu se holé bučiny v případě příznivého a nerušeného vývoje vrátí až po staletích.

Nejkrásnější hora

Ze všech krásných karpatských hor, které znám, považuji za nejkrásnější Velký Rozsutec (1610 m n.m.) v severní části Kriváňské Malé Fatry. Snad proto, že bílé stěny vápenců a dolomitů, tvořících vrcholový příkrov Malého i Velkého Rozsutce ční nad nekonečnými pásmy lesnatých hřbetů západokarpatských pohoří tak, že je za jasných dní můžeme obdivovat na vzdáleném východním obzoru až z vrcholů Moravskoslezských Beskyd. Nebo proto, že se na svazích Rozsutce v nadbytku vyskytují dekorativní vápnomilné druhy rostlin jinde vzácných. Patří k nim kapradina jelení jazyk celolistý (*Phyllitis scolopendrium*) kterou každoročně hledám v chladných žlebech Moravského krasu. Patří k nim také horský kalcifyt kruhatka Matthioliho (*Cortusa matthioli*), jejíž moravská příbuzná se v ČR vyskytuje pouze na dně propasti Macocha, kde botanici napočítali v roce 1997 přesně 89 kvetoucích rostlin. Při výstupu na Rozsutec nás něžně nachové květy kruhatek provází od úpatních vápencových bučin až do vrcholové kosodřeviny. V rezervaci Rozsutec (734,74 ha), která je dnes součástí první zóny Národního parku Malá Fatra, se vyskytují snad všechny formy typického krasového reliéfu – závrtvy, kaňonovitá údolí s vodopády a obřímí hrnci, škrapy, skalní věže a jeskyně. Vyskytuje se zde více než 2000 druhů živočichů, jen motýlů je více než 700 druhů. K největším zážitkům patří vždy pozorování zedníčka skalního (*Tichodroma muraria*), který patří k nejvzácnějším ptákům hnízdícím na Rozsutci. Třepotavě slétá na úpatí skal a když po nich leze nahoru, tak pootvírá karmínově červená křídla. Podle nich vzniklo i krásné slovenské jméno – murárik červenokřídly. Charakteristika bohatství neživé i živé přírody rezervace zabrala v monografii, vydané v roce 1981 celých 1132 stran (Janík, M., Štollman, A./ed./: Rozsutec. Osveta Martin). Takovým bohatstvím přírody a takovou knihou se může chlubit málokterá evropská hora.

Zahrady Popa Ivana

Součinností reliéfu a větru v anemo-orografickém systému vysvětlil profesor Univerzity Karlovy Jan Jeník neobyčejné druhové bohatství rostlin v ledovcových karech Krkonoš a Hrubého Jeseníku. Anemo-orografický systém se skládá z vodícího návětrného údolí, zrychlující hřebenové oblasti a závětrné oblasti, kde se vítr zpomalí a kde se ukládá sníh, částičky půdy a semena rostlin. Tak vznikla proslulá Krakonošova zahrádka v Úpské jámě v Krkonoších nebo Cimrmanova zahrádka ve Velké Kotlině v Hrubém Jeseníku. Závětrné ledovcové kary patří mezi nejpestřejší místa horské přírody. Anemo-orografický systém funguje i ve Východních Karpatech, v pohoří Maramureš, tvořícím ukrajinsko-rumunskou hranici. Dlouhé návětrné údolí Bílého potoka vede vítr až k hřebeni masívu, kde pod horou

Pop Ivan Maramurešský 1640 m n.m.) vytvořil ledovec amfiteátrovitý kar i s malým plesem. A právě zde vzniklo společenstvo alpských holí, připomínající na prahu léta pestře kvetoucí zahradu. Nejnápadnější jsou více než metr vysoké hořce žluté (*Gentiana lutea*), ony slavné „enciány z Popa Ivana“. Příroda tedy postupovala přesně podle návodu prof. Jana Jeníka. V těch dobách, kdy dnešní Zakarpatská Ukrajina byla ještě jako Podkarpatská Rus součástí Československa, byl Pop Ivan Maramurešský oblíbeným cílem turistů. Podle dobových turistických příruček se před výstupem v turistické chatě na úpatí mohli posilnit smaženým řízkem a plzeňským pivem. Po válce byla v turistické chatě umístěna sovětská pohraniční stráž, vojáci tak dlouho topili dřevem chaty až z ní nic nezbylo (a pak si vyhloubili zemljanku, ve které dožili konce Sovětského svazu). Celý Maramurešský masív je dodnes v pohraniční zóně, kam je přístup bez zvláštního povolení zakázán.

Kouzlo Karpat

Karpatské krajiny jsou neopakovatelné, v tom spočívá jejich ráz i svéráz karpatské přírody. Oblouk karpatských pohoří je jedinečný tím, že i když často rozděloval a dosud rozdělují státy, pro lidské kultury a také pro živou přírodu působil vždy spíše jako důležitá spojnice. „*Kulturu karpatských hvozdů, onen jednoznačný svérázný a úctyhodný duchovní jev, který lze měřit jen hodnotami evropského rozsahu a který východní Moravě, těšínskému Slezsku a ovšem hlavně celému severnímu Slovensku vtiskoval zvláštní a jinde nevídaný ráz, představoval v lidové architektuře dům karpatský*“, píše Václav Mencl v knize o lidové architektuře Československa a dokládá společné uplatnění vlivů západní gotiky s uměním východní Evropy. Fungování Karpat jako evropsky významného biokoridoru dokládá šíření celé řady druhů živočichů. Ještě v 60. letech minulého století jsme za krkavci museli jezdit až na východní Slovensko, dnes se stali běžnou součástí ornitofauny České republiky. Díky karpatským hvozdům přežívá ve střední Evropě rys, medvěd a vlk. A občas k nám zalétá i převzácný zedníček-murárik, aby třepotavým letem potěšil milovníky přírody.

Citace:

BUČEK, A. : Svéráz karpatských krajín. Veronica. 2003, 15. zvláštní vydání, s. 1-5